

Војна болница на Врачару

Military Hospital at Vračar

Завод за заштиту споменика културе града Београда
Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade

Војна болница на Врачару

Пастерова 2

Културно добро

Хируршки павиљон Војне болнице, почетак 20. века
Surgical pavilion of the Military Hospital, early 20th century

Градња болничких зграда у већем обиму у градовима широм Србије започета је шездесетих година 19. века, углавном на периферним деловима, на потпуно слободном земљишту или ван грађевинског реона. Разлози за то леже у повољнијим микроклиматским и хигијенским условима. Након изградње Прве варошке болнице 1868. године, почетком 20. века граде се први објекти Опште државне болнице у Улици Џорџа Вашингтона и Војна болница на Западном Врачару,¹ најопремљенији и најмодернији болнички комплекс у Београду, смештен на углу Пастерове и Ресавске улице.

С аспекта урбанистичког развоја Београда крајем 19. века, нова ортогонална схема улица уз ивичну изградњу која формира блок, примењена је и на просторе ван Вароши у шанцу, као што је то био Врачар. Објекат саграђен на том простору знатно пре првих стамбених

и болничких зграда била је Докторова кула.² Према урбанистичкој политици, део Западног Врачара – између улица Милоша Потцерца, Франча Д'Епереа и Булевара ослобођења – био је планиран за изградњу управо болничких објеката.

Први објекти Опште државне болнице, павиљонског типа, изграђени су до 1907. године³ и то: гинеколошки павиљон са школом за бабице, више хируршких павиљона, павиљон за инфективне болести, електрична централа, кухиња и перионица, стан управника с апотеком. Са западне и јужне стране ови објекти су били уоквирени појасом зеленила, а са источне стране слободним простором на којем су после Првог светског рата изграђени објекти Медицинског факултета. На северној страни је такође био слободан простор где се налазио војни сењак, на којем је 1904. године започета изградња

комплекса Војне болнице, који је од Опште државне болнице био одвојен путем и оградом. Како се с временом војна и цивилна функција Војне болнице све више мешала, тако је и ограда уклоњена. Постепеним ширењем и Опште државне и Војне болнице наредних деценија, овај простор постаје окосница формирања највећег болничког комплекса у Србији 20. века.

Питање подизања нове Војне болнице⁴ у Београду покренуто је на иницијативу референтасанитета Дунавске дивизијске области др Романа Сондермајера, крајем осамдесетих година 19. века, али се реализацији приступило тек 1903. године. Било је потребно десет година залагања др Сондермајера, пуковника др Герасимовића и осталих лекара да српска војска добије болницу високог стандарда и по опремљености и по изгледу. У аутобиографији др Сондермајер пише: *Болница и прилике какве сам тамо нашао [када је из Польске дошао у Србију] учиниле су на мене страшан утисак. Из једне нове модерне сазидане клинике пао сам наједаред у стару запуштену бараку...* Израда пројекта Војне болнице поверила је Данилу Владисављевићу, архитекти при Министарству војном. Једну од главних улога у коначном избору земљишта и одређивању величине будућег комплекса имао је и сам архитекта, широког архитектонског и урбанистичког знања, културе и искуства да пре израде пројекта сагледа простор и његове могућности. На основу тога сви објекти су били међусобно довољно удаљени, с циљем да се обезбеде повољни услови инсолације и аерације, као и озелењавања

Мејбл Данлоп Гордон Грујић, жена српског дипломате Славка Грујића која је помогла долазак Америчког црвеног крста у Србију, са десне стране изглед порушеног Београда, Први светски рат

<https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750> приступљено 15.4.2019.

Mary E. Gladwin photograph album, приступљено 15.4.2019.

Mabel Gordon Dunlop Grujić, wife of Serbian diplomat Slavko Grujić. She facilitated the arrival of the American Red Cross to Serbia; on the right – ravaged Belgrade, First World War

<https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750>. Mary E. Gladwin photograph album, accessed on 15th April 2019

слободних површина. Камен темељац је постављен у присуству краља Петра Првог Карађорђевића и његових синова Ђорђа и Александра, 15. августа 1904, а комплекс је завршен 1908. године. Наредне године довршene су инсталације и болница се преселила у нове зграде. До 1909. године Војна болница је носила назив Дунавска стална војна болница, а од тада – на предлог др Сондермајера – постаје Општа војна болница, непосредно под контролом Министарства војске и морнарице. Састојала се од унутрашњег, хируршког, очног, кожно-венеричног и ларинголошког одељења и зубне станице.

За време Првог светског рата, тачније 16. октобра 1914. године, Војну болницу је преузела Америчка мисија Црвеног крста. Главна сестра Америчке мисије Мери Гледвин, у свом дневнику је забележила да је Војна болница тада имала девет модерно саграђених и опремљених павиљона: главна зграда са две велике операције сале, лабораторија, главна канцеларија и четири одељења; два павиљона – хируршки и интерни; административна зграда; кухиња, перионица, капела, мртвачница, магацин са стовариштем.

Потом је преузима Аустријска војска 11. децембра 1915. године све до 1. новембра 1918. године. За то време у Војну болницу на Врачару

се уселила резервна аустроугарска војна болница преименована у K. i K. Reservespital Brčko, а Општа државна болница у Брин. Одмах по ослобођењу од аустријске окупације, у Војну болницу је усљедна Пољска болница Дунавске дивизије са завојиштем, а за управника је постављен др Сондермајер. Након 1922. године, по новој војној формацији постала је Стална Војна болница I армијске области, а потом Главна војна болница. У периоду између два светска рата у болничком кругу саграђени су још: Војно-хигијенски завод, Рентгенолошко одељење, над Очним одељењем подигнут је спрат с мансардом; кантине са чекаоницом за посетиоце и мањи магацин за разне алате. Самим тим, капацитет болнице повећао се на 780 постеља по собама, а уколико би се користили ходници 880 постеља.

Саспекта развоја београдске архитектуре 20. века, посебно у контексту изградње наменских болничких објеката у Београду, комплекс Војне болнице прва је целински остварена просторна композиција заснована на двоструком симетричном распореду зграда павиљонског типа. Главни улаз зграде Управе постављен је у осовину Улице Светозара Марковића. Положај Војне болнице визуелно је маркирао простор некадашњег Западног Врачара и давао му упечатљиву силуету. У време када је саграђена, болница је представљала висок домет архитектонско-урбанистичког пројектовања, због чега је добијала признања домаће и иностране стручне јавности као најмодернија болница на Балкану. Истовремено, највећи део слободног простора био је оплемењен дрвећем и парковима што је веома погодовало лечењу пацијената. У тадашњим београдским новинама записано је: *Нова Војна болница могла би, а да се не постиди, стати у сред Берлина и Париза, јер је туу најраскошијем облику заступљено све што треба хигијена.* Све зграде обликоване су у неоромантичарском стилу.

Историјски значај Војне болнице је вишеструк. Поред својих архитектонских вредности, Војна болница је у балканским ратовима, а посебно у Првом светском рату, имала главну санитетску улогу. С аспекта развоја медицинске струке, из Војне болнице је потекла плејада значајних српских лекара који су касније формирали и водили Медицински факултет у Београду. Велики број зграда је бомбардован у Другом светском рату, које су одмах по завршетку рата обновљене или изграђене нове. Данашњи комплекс је у функцији и Клиничког центра Србије и Медицинског факултета, а њихова реконструкција прати савремене технолошке и медицинске услове рада и лечења. Најстарији сачувани објекти некадашње Војне болнице – Управна зграда; Ургентни центар (неколико објеката); Клиника за ОРЛ и максилофацијалну хирургију; Клиника за нефрологију с амфитеатром, Институт за биохемију; Клиника за психијатрију; Клиника за очне

болести; Клиника за дерматовенерологију; Мртвачница; Студентска читаоница; Објекат Службе за кадровске послове – данас представљају градитељски ансамбл⁵ који има статус културног добра под називом *Војна болница на Врачару* (*Службени лист града Београда*, бр. 16/87).

Извори:

Досије споменика културе *Војна болница на Врачару*, Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Вељковић, С. (2012), *Живот и рад Војне болнице у Београду за време Великог рата (1914–1918)*, доступно на <http://www.rastko.rs/istorija/medicina/delo/14674> [10. 4. 2019]

Напомене:

1. Простор Опште државне болнице и Војне болнице у време када су грађене припадао је општини Западни Врачар, која је 1957. године постала део Општине Савски венац.

2. Кућа доктора Вита Ромите, познатија као *Докторова кула*, подигнута је 1824. године, и у њој је отворена прва психијатријска болница у Србији, под називом *Дом за сума сишавше*, указом кнеза Михаила 1861. године.

3. Први павиљон Опште државне болнице подигнут је 1902. године за Одељење гинекологије са школом за бабице, на углу Вишеградске и Ресавске улице. Данас се у њему налази Клиника за Кардиохирургију. Павиљонски систем у начину градње болница у Србији јавља се скоро педесет година касније у односу на развијене европске земље. Видети у: Ножинић, О. (1983), *Јелисавета Начић, прва жена архитекта у Србији*, Зборник ЛУМС XIX (Нови Сад): 276.

4. Прва војна болница у Београду саграђена је педесетих година 19. века, али је убрзо порушена. На том месту је 1891. године изграђена Трећа гимназија, а нова Војна болница на Западном Врачару.

5. Постоји могућност да су се у неколико последњих деценија одређене болнице/ клинике/институти селили па су и називи објекта на парцели споменика културе мењани у односу на историјске изворе и данашње називе.

Military Hospital at Vračar

2, Pasterova Street

A cultural property

Рањеници Војне болнице на Врачару, 1912–1913.
The wounded at the Military Hospital at Vračar, 1912–1913

The construction of hospital buildings on a larger scale in cities throughout Serbia began in the 1860s, mostly on the peripheries, on completely free land or outside the construction land designated by the city, owing to the favourable microclimatic and hygienic conditions there. Following the construction of the First Town Hospital in 1868, early 20th century saw the construction of the first buildings of the General Hospital in Džordža Vašingtona Street, and of the Military Hospital at West Vračar,¹ the best

equipped, most modern hospital complex in Belgrade, situated at the corner of Pasterova and Resavska streets.

From the perspective of late-19th century urban development of Belgrade, the new orthogonal grid plan, where buildings are lined next to streets to form blocks, was applied to areas outside the Old Town, such as Vračar. The Doctor's Tower is a building constructed in that area well before the first residential and hospital buildings.² According to the urban planning policy,

Зграда у којој се налази библиотека и део психијатријске службе, 2008
Building where the library and a part of the psychiatric ward are located, 2008

Зграда Управе Клиничко-болничког центра, данас
Building of Clinical Hospital Centre Management today

the part of West Vračar between the streets Miloša Pocerca, Franša D'Epere and Bulevar Oslobođenja was in fact planned for the construction of hospital facilities.

The first pavilion-type buildings of the General Hospital were constructed by 1907,³ specifically: gynaecological pavilion with a midwifery school, several surgical pavilions, pavilion for infectious diseases, electrical station, kitchen and laundry, and the manager's apartment with a pharmacy. These buildings were bordered by greenery on the west and south sides, and by free space on the east side, where Faculty of Medicine buildings were erected after the First World War. There was free space on the north side as well, with a military hay barn, where the construction of the Military Hospital complex began in 1904. It was separated by a road and a fence from the General Hospital. In time, military and civilian functions of the Military Hospital became more and more intertwined and the fence was removed. As the General Hospital and Military Hospital gradually expanded, this area became the foundation of the largest hospital complex in 20th-century Serbia.

The issue of building the new Military Hospital⁴ in Belgrade was raised at the initiative of the medical officer of the Danube Division Area, Dr Roman Sondermayer in the late 1880s, but it was not acted upon until 1903. It took ten years of efforts by Dr Sondermayer, Colonel Dr Gerasimović and other doctors for the Serbian armed forces to get a high-quality hospital, both in terms of equipment and appearance. In his autobiography, Dr Sondermayer wrote: *The hospital and the conditions I encountered there [when he came to Serbia from Poland] left a horrible impression on me. From a new modern clinic, I suddenly stumbled into an old dilapidated*

shack... Dr Danilo Vladisavljević, an architect working for the Ministry of the Army, was entrusted with drafting the design of the Military Hospital. Being a cultured and experienced architect well-versed in architecture, urban planning and spatial development, before drafting the design he could appropriately assess the space and its potential, and thus played one of the main roles in selecting the area and size of the future complex. According to the plan, sufficient room was left between buildings to ensure favourable conditions of insolation and aeration and to plant foliage in available spaces. The cornerstone was laid in the presence of King Petar I Karađorđević and his sons Đorđe and Aleksandar on 15th August 1904, and the complex was completed in 1908. Utilities and pipelines were finished the following year and the hospital moved to the new buildings. Until 1909, the Military Hospital was called the Danube Permanent Military Hospital. At the proposal of Dr Sondermayer, it was then renamed the General Military Hospital, governed directly by the Ministry of Army and Navy. It consisted of wards for internal medicine, surgery, optics, dermatology and venereal diseases, laryngology, and a dental practice station.

During the First World War, on 16th October 1914, the American Red Cross mission gained management of the Military Hospital. Mary Gladwin, the superintendent of nurses of the American mission, noted in her journal that, at the time, the Military Hospital had nine pavilions with state-of-the art equipment, built in a modern fashion: the main building with two large operating rooms, laboratory, main office and four wards; two pavilions – for surgery and internal medicine; administrative building; kitchen, laundry, chapel, morgue, storage and warehouse.

Војна болница на Врачару, 1914–1918

извор: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750> приступљено 15.4.2019. Mary E. Gladwin photograph album, приступљено 15.4.2019.
Military Hospital at Vračar, 1914–1918,
Source: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750>. Mary E. Gladwin photo-graph album, accessed on 15th April 2019

From 11th December 1915 until 1st November 1918 it was under the control of the Austrian army. During this time, the reserve Austro-Hungarian military hospital moved into the Military Hospital at Vračar, renaming it *K. u K. Reservespital Brčko*, while the General Hospital was renamed *Brin*. Immediately upon liberation from Austrian occupation, the Polish hospital of the Danube Division with a bandaging unit moved to the Military Hospital, and Dr Sondermayer was appointed as its superintendent. After 1922, according to the new military formation, it became the Permanent Military Hospital of the I Army Area, and after that – the Main Military Hospital. Between the two world wars, the hospital complex was expanded with the Institute of Military Hygiene and X-ray Department, while the Ophthalmology Ward gained another storey with a mansard; moreover, a canteen with a waiting room for visitors and a small storage for various devices were constructed. Consequently, the capacity of the hospital rose to 780 beds in rooms, or *880 beds if the hallways were used*.

From the perspective of development of 20th-century Belgrade architecture, particularly in the context of construction of special-purpose hospital facilities in Belgrade, the Military Hospital complex is the first spatial composition built as a single unit, based on double symmetric distribution of pavilion-type buildings. The main entrance of the Management building is placed along the axis of Svetozara Markovića Street. The position of the Military Hospital visually marked the area of former West Vračar, giving it a distinctive silhouette. When it was built, the hospital represented the peak of architectural design and urban planning, and was recognized by local and international experts as the most modern hospital in the Balkans. At the

Војна болница на Врачару, 1914–1918, лекари и војници.

извор: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750> приступљено 15.4.2019. Mary E. Gladwin photograph album, приступљено 15.4.2019.
Military Hospital at Vračar, 1914–1918, doctors and soldiers
Source: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750>. Mary E. Gladwin photo-graph album, accessed on 15th April 2019

same time, most of the free space was embellished with trees and parks, which greatly benefitted the treatment of patients. Belgrade newspapers of the time wrote: *The new Military Hospital could stand in the middle of Berlin and Paris and not be ashamed, because it contains everything hygiene needs, in the most lavish form*. All the buildings were built in the style of neoromanticism.

The historical importance of the Military Hospital is manifold. Besides its architectural value, the Military Hospital played the main medical role during the Balkan Wars, and particularly in the First World War. From the perspective of development of the field of medicine, the Military Hospital was the starting point of a plethora of important Serbian doctors, who later established and managed the Faculty of Medicine in Belgrade. In the Second World War, many of the buildings were bombed, which were repaired or reconstructed as soon as the war ended. Today the complex is used by the Clinical Centre of Serbia and the Faculty of Medicine, and their reconstruction keeps in line with modern technological and medical conditions of work and treatment. The oldest preserved facilities of the former Military Hospital – Management building; Emergency Unit (several buildings); ENT and Maxillofacial Surgery Clinic; Nephrology Clinic with an amphitheatre; Biochemistry Institute; Psychiatry Clinic; Clinic for Eye Diseases; Clinic for Dermatology and Venereal Diseases; Morgue; Reading room for students; Building of the Human Resources Department – today constitute a civil engineering ensemble with the status of a cultural monument entitled the *Military Hospital at Vračar* (the *Official Gazette of the City of Belgrade*, No. 16/87).

Beograd, Velika vojna bolnica, sada c. i k. pričuvna bolnica „Brčko“.

Sources:

File on the cultural monument *Military Hospital at Vračar*, Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade.

Veljković, S. (2012), *Život i rad vojne bolnice u Beogradu za vreme Velikog rata (1914–1918)*, available at <http://www.rastko.rs/istorija/medicina/delo/14674> [accessed on 10th April 2019]

Notes:

1. During their construction, the General Hospital and Military Hospital belonged to the Municipality of West Vračar, which became a part of the Municipality of Savski Venac in 1957.
2. The house of Dr Vito Romita, better known as *The Doctor's Tower*, was erected in 1824. It was the location of the first psychiatric hospital in Serbia, called *Home for people out of their mind*, opened by the decree of Prince Mihailo in 1861.
3. The first pavilion of the General Hospital was built in 1902 for the Gynaecological Ward

with a midwifery school, at the corner of Višegradska and Resavska streets. Today it houses the Clinic for Cardiac Surgery. The pavilion-type hospital system came to Serbia almost fifty years after coming to developed European countries. See in: Nožinić, O. (1983), *Jelisaveta Načić, prva žena arhitekta u Srbiji*, Collection of the Serbian Society of Emergency Physicians XIX (Novi Sad): 276.

4. The first military hospital in Belgrade was constructed in mid-1850s, but it was soon demolished. In its place, the Third Grammar School was built in 1891, while the new Military Hospital was built in West Vračar.

5. It is possible that some hospitals/clinics/institutes moved in the last several decades, so names of the buildings in the cultural monument's parcel changed relative to historical sources and today's names.

Зграде хирургије 1914-1918. данас Ургентни центар

извор: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750> приступљено 15.4.2019. Mary E. Gladwin photograph album, приступљено 15.4.2019.

Surgery Ward buildings 1914–1918, today the Emergency Unit.

Source: <https://www.ohiomemory.org/digital/collection/p16007coll51/id/3750>. Mary E. Gladwin photograph album, accessed on 15th April 2019

Војна болница на Врачару

Издавач: Завод за заштиту споменика културе града Београда

За издавача: Оливера Вучковић, директор

Аутор: Ивана Весковић

Лектура: E-Quill

Превод: Jezikalac

Графички дизајн: Лука Прокић

Фотографија: Снежана Неговановић, фотодокументација ЗЗЗСКГБ

Тираж: 1000 примерака

Штампа: „Birograf comp“ d.o.o.

Београд, 2019.

Завод за заштиту споменика културе града Београда

Издање је омогућио Град Београд, Градска управа, Секретаријат за културу

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

725.194(497.11)(036)

ВЕСКОВИЋ, Ивана, 1977-

Војна болница на Врачару = Military Hospital at Vračar / [аутор Ивана Весковић ; превод Преводилачки студио „Језикалац“ ; фотографија Снежана Неговановић]. - Београд : Завод за заштиту споменика културе града Београда = Belgrade : Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, 2019 (Београд : Birograf comp). - 10 стр. : илустр. ; 20 x 20 cm

Кор. насл. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Податак о ауторки преузет из колофона. - Текст штампан двостубачно.
- Тираж 1.000. - Напомене и библиографске референце на крају текста.

ISBN 978-86-89779-74-5

а) Београд -- Војна болница на Врачару -- Водичи

COBISS.SR-ID 278806284